
*Наталія
Філіпенко*

З ІСТОРИЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ:

Київське Науково-філософське товариство (1914–1919)

Вивчення тих фрагментів історії філософії в Україні кінця XIX — початку XX сторіччя, пов'язаних з Києвом, що їх табували в радянський період, дивним чином збігається із самим перебігом філософського процесу тієї доби: спочатку в фокус дослідницьких інтересів потрапили окремі персоналії [Ткачук, 1997], згодом настав час реконструкції інституційованої форми філософування, що відтворювала контекст і панораму традицій, в яких творили згадані філософи: спершу — академічної філософії в Київському Імператорському університеті св. Володимира [Генеза, 2009] та Київській Духовній академії [Мозгова, 2004], потім — філософських товариств (Київського Релігійно-філософського (КРФТ, 1908–1919) та Київського Науково-філософського (КНФТ, 1914–1919) товариств) [Філіппенко, 2009], які стали місцем зустрічі і дискусій не лише викладачів філософських дисциплін навчальних закладів різних рівнів, а й усіх тих, хто займався або ж цікавився філософією, так би мовити, непрофесійно (проте, як виявилось пізніше, дехто з них залишив значний слід і в історії філософської думки).

На перший погляд, філософські товариства як неформальні об'єднання, що на початку XX сторіччя виникли в найбільших університетських містах Російської імперії, в тому числі й у Києві, мо-

жуть здаватись досить скромним чинником філософського процесу, певним несамотійним додатком до академічної філософії. Можливо, саме це пояснює те, що впродовж тривалого часу вони залишалися на периферії уваги дослідників історії філософії¹, проте останнім часом ситуація дещо змінилася².

Для того, щоб визначити те місце, яке належить філософським товариствам у філософській думці цього періоду, звернемося до свідчення сучасника тих подій — російського філософа Б. Яковенка: «Коли одинадцять років тому (1914 року. — *Н.Ф.*) вийшла остання книга “Логоса”, ціла низка ознак свідчила беззаперечно про те, що наближається доба філософського розквіту в Росії. Неабияку надію на це уможлилювали перш за все суто зовнішні чинники: примноження та посилення діяльність філософських товариств і гуртків обох столиць, народження нових філософських органів, частіша поява статей філософського змісту в суспільно-літературних і політичних журналах та газетах, зростання кількості різного роду та обсягу філософських публікацій» [Яковенко, 1925: с. 195]. Такі заяви про наявність і збільшення кількості філософських товариств як ознаку філософського розквіту мали вагоме підґрунтя. Вже перше філософське об'єднання, створене 1884 року при Московському університеті, зробило вагомий внесок у розвиток філософії в Російській імперії. Воно дістало назву «Московське Психологічне товариство» з ініціативи його засновника професора філософії М.М. Троїцького, що тяжів до емпіричного напрямку у філософії і головною філософською дисципліною вважав психологію, яку він розумів досить широко, пов'язуючи її з іншими галузями знання. Враховуючи останнє, Товариство, що через 25 років після його заснування налічувало понад 200 членів, забезпечило можливість спілкування і співпраці представників різноманітних гуманітарних наук, тим самим збагативши і розширивши «поле» філософських досліджень, ініціювало створення 1889 року на пожертви одного з меценатів спеціального філософського журналу «Вопросы философии и психологии», переклад низки творів світової філософської класики [Виноградов, 1910]. У 1897-му виникло Петербурзьке Філософське товариство при Санкт-Петербурзькому університеті, організоване на тих самих засадах, що й попереднє.

Звичайно ж, Московське Психологічне товариство і Петербурзьке Філософське товариство не були єдиними філософськими об'єднаннями у Російській імперії. Існували студентські гуртки та семінари у вищих

¹ Зокрема, що стосується релігійно-філософських товариств, на початку 1990-х років було опубліковано по одній статті, присвяченій кожному з трьох найвідоміших із них [Петербуржское, 1993; Соколов, 1994; Шурляков, 1993].

² Знову ж таки, якщо взяти за приклад дослідження історії релігійно-філософських товариств, на нашу думку, крім згаданих праць, на особливу увагу заслуговує публікація «Религиозно-философское общество в Санкт-Петербурге (Петрограде). История в материалах и документах : В 3-х т. (1907–1917)» (М.: Русский путь, 2009).

навчальних закладах³, викладачі філософії та її шанувальники проводили зустрічі, здебільшого на квартирі одного з учасників, у певний день тижня. Проте порівняно зі згаданими товариствами вони мали або освітній характер (як у випадку із студентськими гуртками), або надто обмежене коло учасників. Поява указу імператора Миколи II від 4 березня 1906 року «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» [Именной, 1909: с. 201–206], де було чітко виписано процедуру та умови державної реєстрації громадських об'єднань, докорінно змінила ситуацію. Офіційне оформлення чисельних неформальних філософських зібрань створило нові можливості для їхньої діяльності: розширило кількість учасників та аудиторію, дало змогу створювати друковані видання, громадські бібліотеки тощо. Важливим було й те, що відтепер офіційно визнані філософські товариства могли існувати не лише при навчальних закладах, а й як самостійні структури, що, крім можливості спілкування для широкого філософського загалу — викладачів різних навчальних закладів, як світських, так і духовних, а також аматорів, відкривало перспективу ширшої співпраці і комунікації між прихильниками тих чи тих філософських напрямків. Підтвердженням останньої тези є реєстрація невдовзі після публікації указу низки релігійно-філософських товариств, серед яких найвідоміші — Московське Релігійно-філософське товариство пам'яті Вол. Соловйова (1905), Петербурзьке Релігійно-філософське товариство (1907), Київське Релігійно-філософське товариство (1908). Крім уже названих філософських товариств при Московському та Петербурзькому університетах, у Москві з'явилися Науково-філософське товариство, Московське товариство з вивчення науково-філософських питань, Студентське Філософське товариство, а в Петербурзі — Філософське зібрання [О русской философии, 1915: с. 769].

14 червня 1914 року в Київську губернську у справах про товариства присутність було подано заяву [О регистрации, 1914: л. 1–2] із проханням зареєструвати Київське Науково-філософське товариство. Засновниками Товариства виступили дійсний статський радник, директор Жіночого комерційного училища Микола Миколайович Володкевич, магістрант філософії, приват-доцент по кафедрі філософії Університету св. Володимира Василь Васильович Зеньковський, магістр карного права, професор Київського університету Григорій Васильович Демченко, доктор медицини, директор Олександрівської міської лікарні Микола Федорович Страдомський, магістрант карного права, помічник присяжного повіреного Лев

³ Наприклад, у Києві професор Г.І. Челпанов організував для студентів університету Психологічну семінарію, студентські релігійно-філософські гуртки діяли, знову ж таки, в університеті та на Вищих жіночих курсах (під керівництвом професора протоієрея Павла Светлова), а також у Київській духовній семінарії (під керівництвом професора В.З. Завітневича).

Мойсейович Зайцев. 24 червня статут Товариства було зареєстровано [О регистрации, 1914: л. 9]. Засновниками було розміщено оголошення в газетах та надіслано персональні запрошення (напр.: [Киевское, 1914: л. 1–2]) з повідомленням про те, що 26 жовтня у приміщенні Київського громадського зібрання (вул. Володимирська, 45)⁴ відбудуться установчі збори Товариства, й відповідно до § 3 статуту осіб, які з'являться на запрошення засновників на ці збори й підпишуться під статутом, вважатимуть дійсними членами Товариства. На зборах було обрано керівні органи КНФТ. Головою Товариства став юрист і філософ Євген Васильович Спекторський, товаришами голови — філософ П.П. Кудрявцев та педагог М.М. Володкевич, членами ради — богослов В.І. Екземплярський, юрист Г.В. Демченко, філософ Г.І. Якубаніс, кандидатами у члени ради — історик В.З. Завітневич, лікар П.В. Петровський, казначеєм — економіст Є.Є. Слуцький, секретарем — філософ В.В. Зеньковський, товаришем секретаря — юрист Л.М. Зайцев, членами ревізійної комісії — юрист О.Б. Гольдман, філософи А.М. Лазарєв та О.Б. Селіханович, кандидатами ревізійної комісії — філологи С.Л. Неверов та С.І. Маслов [Открытие, 1914]⁵. У своєму слові на відкритті КНФТ приват-доцент В.В. Зеньковський відзначив заслугу колишнього професора Київського університету св. Володимира по кафедрі філософії Г.І. Челпанова (що на той час уже був професором Московського університету) у підготовці ґрунту для створення філософського товариства у Києві, згадавши діяльність заснованої ним при університеті Психологічної семінарії. Символічно, що на адресу Товариства прийшла телеграма від відомого московського філософа Г.Г. Шпета⁶, що свого часу також був учасником Психологічної семінарії: «Усією душею вітаю ваш день народження. Вірю з Декартом, що філософія одна відрізняє нас від варварів, що найбільше благо держави — наявність справжніх філософів» [Открытие, 1914].

Отже, через 6 років після появи першого офіційно зареєстрованого філософського об'єднання — Київського Релігійно-філософського товариства (1908), засновниками якого були професори Київської Духовної академії та Університету св. Володимира, в Києві з ініціативи знову ж таки переважно викладачів Університету розпочало свою діяльність ще одне філософське зібрання — Київське Науково-філософське товариство. Лише установчі збори Товариства відбулися в будівлі Київського громадського зібрання, з листопада 1914 року засідання проходили в приміщенні Вищих

⁴ Зараз у цьому приміщенні знаходиться Будинок учених НАН України (вул. Володимирська, 45а).

⁵ Більш детальну інформацію про послужний список зазначених персоналій див. у посиланнях до статті С. Шурлякова [Шурляков, 1993]. Для нас важливо було вказати на приналежність учасників товариства до певної галузі наукового знання.

⁶ Густав Шпет був тісно пов'язаний з Києвом: тут він народився (26.03 (7.04) 1879), тут закінчив Другу київську гімназію (1898), а згодом — Університет св. Володимира (1905).

жіночих курсів (вул. Столипінська, 55)⁷, упродовж 1918–1919 років — в Університеті св. Володимира.

Напевне, саме відмінність за назвами товариств — «релігійне» і «наукове», а також за § 1 статутів КРФТ («товариство має на меті всебічне розроблення питань релігії та філософії» [Устав, 1908: с.3]) і КНФТ («товариство має на меті розроблення науково-філософських питань та сприяння поширенню інтересу до науково-філософського знання» [Устав, 1914: с.3]) дала підстави першому дослідникові товариств С. Шурлякову висловити таке припущення про причину створення Київського Науково-філософського товариства: «Релігійно-філософська спрямованість товариства (КРФТ. — *Н.Ф.*) на 1914 рік перестала задовольняти тих із членів, які займалися не тільки філософією релігії, а й філософією взагалі» [Шурляков, 1993: с.165]. Проте, на наш погляд, ця гіпотеза потребує суттєвого коригування. Про це свідчить, наприклад, низка суто зовнішніх маркерів. По-перше, § 33 статуту Київського Науково-філософського товариства: «У випадку закриття Товариства все майно його після сплати всіх боргів Товариства переходить до Київського Релігійно-філософського товариства» [Устав, 1914: с.12]. По-друге, трое (В.В. Зеньковський, Л.М.Зайцев, М.Ф. Страдомський) із п'яти засновників КНФТ входили до КРФТ, із 15 членів керівних органів КНФТ 9 не лише брали участь у діяльності КРФТ, а й фактично визначали її спрямування: двоє — В.З. Завітневич (член ради з 1908 по 1912 рік) та П.П. Кудрявцев (товариш голови з 1908 по 1909 рік та голова Товариства з 1910 по 1912 рік) були засновниками КРФТ, четверо на момент заснування КНФТ увійшли до керівництва КРФТ (В.І. Екземплярський був головою Товариства, В.В. Зеньковський — товаришем голови, О.Б. Селіханович — членом ради, О.Б. Гольдман — членом ревізійної комісії). Отже, навіть склад КНФТ ставить під сумнів не лише його конфронтацію з КРФТ на кшталт гострої полеміки між Московським і Петербурзьким Релігійно-філософськими товариствами та філософами, що гуртувалися навколо журналу «Логос»⁸, а й існування розмежування між КНФТ і КРФТ за лінією «релігійна та наукова філософія».

На нашу думку, значним поштовхом до створення Київського Науково-філософського товариства все ж таки була заборона указом Св. Синоду від

⁷ Зберігся протокол засідання правління Вищих жіночих курсів від 17 листопада 1914 року за участю декана юридичного факультету Г.В. Демченка, одного із співзасновників КНФТ, на якому товариству було надано дозвіл проводити засідання у приміщенні курсів [Киевские, 1914–1915: л. 92].

⁸ Як приклад їдкої, навіть саркастичної критики релігійної філософії наведемо цитату зі статті Б. Яковенка (одного із співзасновників журналу «Логос») «Про стан та завдання філософії в Росії» («Северные записки», 1915, № 1): «“Релігійна філософія” намагається за будь-яку ціну утримати філософську думку в підпорядкуванні релігійним догматам і тому змушує її виробляти найнеймовірніші розумові антраша та зигзаги й насичує для заспокоєння всілякими п'янкими, приголомшуючими та одурманюючими засобами» (цит. за: [О русской философии, 1915: с. 768]).

13 квітня 1912 року викладачам духовних навчальних закладів брати участь у діяльності Київського Релігійно-філософського товариства, що змусило вийти з його складу професорів Київської Духовної академії П.П. Кудрявцева та В.З. Завітневича, доцентів Київської Духовної академії В.Д. Попова та І.П. Четверикова, викладача Київської Духовної семінарії А.І. Максакова [Филиппенко, 2009: с. 57–59]. Крім очевидного наслідку цього указу — втрати значної частини членів КРФТ, які становили його «ідейне ядро», існував ще один, не менш болючий, — було перервано публічний діалог між викладачами Університету св. Володимира та Київської Духовної академії. Заснування КНФТ дало змогу поновити цей діалог однодумців. Для вступу до Товариства викладачі духовних навчальних закладів мали отримати дозвіл Митрополита Київського і Галицького Флавіана. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві збереглися заяви професорів Київської Духовної академії П.П. Кудрявцева та М.К. Маккавейського на ім'я ректора єпископа Канівського Василя про клопотання перед Митрополитом дозволити їм брати участь у діяльності КНФТ. У поданні Митрополиту Флавіану ректор писав: «Оскільки, як це видно з наданого мені й при цьому доданого Статуту названого Товариства, воно має на увазі суто наукові завдання, і професори Маккавейський та Кудрявцев є в Академії викладачами філософських предметів, то наслідують поштиво просити Вашу Превелебність задовольнити прохання названих професорів і дозволити їм брати участь у вказаному Товаристві як дійсним членам» [О разрешении, 1914: л. 3]. Дозвіл було надано.

Водночас поява КНФТ дала змогу розширити філософський діалог, що склався між викладачами Університету св. Володимира та Київської Духовної академії, ще й за рахунок тих, хто був далекий від обговорення церковних і суто релігійних проблем, чому було присвячено значну частину доповідей на засіданнях КРФТ, проте не відкидав можливості існування релігійної філософії та діалогу з її прихильниками. Мабуть, саме тому серед учасників Товариства ми не бачимо професора по кафедрі філософії Університету св. Володимира О.М. Гілярова, який у відгуку на звіт за 1910 рік професорського стипендіата В.В. Зеньковського писав: «Нахилу в бік релігійних інтересів під час занять філософією бажаним визнати не можу» [Отчёт, 1910: л. 13]. Слід зазначити, що КНФТ, як свого часу Московське Психологічне товариство та Петербурзьке Філософське товариство при столичних університетах, об'єднало у своїх лавах представників різноманітних гуманітарних наук — філософів, філологів, істориків, педагогів, юристів, економістів, залучивши до співпраці також і богословів (що відрізняло Товариство від інших). Ще однією особливістю КНФТ було розширення кола учасників за рахунок підтримки особистих контактів з тими вченими, які свого часу навчалися в Києві і були пов'язані з ним родинними зв'язками, але згодом переїхали до Москви чи Петербурга. Це, зокрема, філософ Л.І. Шестов, другом і дослідником творчості якого був член КНФТ

А.М. Лазарєв⁹, а також літературознавець А.Л. Бем¹⁰, що майже півтора року (з 1 вересня 1906-го по 17 листопада 1907-го) навчався на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира і відвідував семінар з російської філології професора В.М. Перетца, активним учасником якого був член Товариства С.І. Маслов.

Такому складові КНФТ якнайкраще відповідав обраний ним голова — Є.В. Спекторський, якого 7 липня 1914 року було затверджено на посаді екстраординарного професора енциклопедії права та філософії права Університету св. Володимира. Він був добре знайомий по Варшавському університету (де навчався і обіймав спочатку посаду приват-доцента, а згодом екстраординарного професора до свого переїзду до Києва) з одним із засновників КНФТ Г.В. Демченком (останній працював там у 1897–1905 роках) — обидва були членами юридичного відділення Наукового товариства університету. Є.В. Спекторський також 1908 року організував у Варшавському університеті студентський семінар з філософії права, шось на зразок Психологічної семінарії Г.І. Челпанова в Київському університеті. Проте вирішальними, напевно, все ж таки були широка філософська ерудиція, про що свідчить, зокрема, його праця «Нариси з філософії суспільних наук» (Варшава, 1907), де автор демонструє вільне володіння історико-філософським матеріалом від давньої до сучасної філософії, а також коло наукових інтересів, що не обмежувалось філософією, а поширювалось і на інші суспільні науки (правничі, політичні, економічні), які він пов'язував з нею, оскільки «норми належного, форми та матеріальний зміст існуючого в суспільному житті не можуть вивчати природознавці, їм належить вивчати спеціальним моральним наукам. Більш-менш розвинена культура являє у цих соціальних групах невідповідність і незбіг між правовими нормами, політичними формами та економічними інтересами, і це надає суспільному життю постійного руху. Але цей рух має сенс не механічного чи органічного процесу, а моральної драми» [Спекторський, 10-е гт. XX ст.: л. 1]. Певна річ, йшлося не про конкретику згаданих наук, а про їхні світоглядні фундаментальні засади — розуміння людини як природної, чи моральної істоти¹¹, хоч врешті-решт вони впливали й на неї.

⁹ Наведемо наступну оцінку дослідження А.М. Лазарєвим творчості Л.І. Шестова: «Єдине неупереджене відношення до заповітних думок і одкровень ми знаходимо у покійного друга Шестова, Адольфа Марковича Лазарєва (один розділ в його посмертній книзі «Vie et Connaissance» Ed. Vrin, Paris, 1943 присвячений Шестову) і в статтях убитого німцями улюбленого учня Лева Ісааковича — Веніаміна Фондана» [Ловцький, s.a.].

¹⁰ Його доповідь «До з'ясування історико-літературних понять (мотив, сюжет, ідея, тема, зміст)» була проголошена на, можливо, останньому засіданні КНФТ 22 вересня (5 жовтня) 1919 року. Відомо, що він перебував у Києві також з 5 квітня по 5 травня 1919 року у службовому відрядженні з метою купівлі українських книг для бібліотеки Російської Академії наук [Украинская книга, 2011: с. 3].

¹¹ Саме критика «фізичного» світогляду, який поширював механічні закони на моральне і суспільне життя, була одним з головних сюжетів праці Є.В. Спекторського «Проблема соціальної фізики в XVII сторіччі. Т. 1» (Варшава, 1910), яку він подав 1911 року як дисертацію для здобуття звання магістра права.

Саме в сенсі розуміння філософії як широкого кола філософських наук Є.В. Спекторський окреслив програмні завдання КНФТ у доповіді на першому (після установчих зборів) засіданні, яке відбулося 23 листопада 1914 року. Задекларувавши мету Товариства — «внести свою частку у розв’язання філософських проблем, висунутих нашим часом» [Спекторський, 1914: л. 2], він констатував, що саме зараз філософія переживає критичну епоху. До недавня, зазначав доповідач, орієнтація переважно на позитивну науку зводила її роль до «філософської рецензії чи реферату науки», здавалось, що вона «підбиває підсумки як розвитку науки, так і свого власного розвитку. Філософ перестав бути шукачем істини і перетворився або на рецензента науки, або на історика філософії. Всі шляхи мислення видавалися пройденими» [Спекторський, 1914: л. 4–5]. Ця нещодавня усталеність філософії, на думку Спекторського, так само як і в період занепаду античної філософії, супроводжувалася «закликами “назад” — назад до Канта, і з’явилися неокантіанці, назад до Фіхте, Гегеля... і з’явилися неофіхтеанці, неогегельянці... тощо. За допомоги префікса “нео” історія філософії була піднята на шабель системи філософії» [Спекторський, 1914: л. 6]. Проте стабільність змінилася філософською кризою, беззаперечною ознакою якої є скептицизм не лише на зразок релятивізму, який заперечує існування істини взагалі, а й такий, що відповідь на питання, сформульовані наукою і філософією, шукає в містиці та вірі. Криза охопила всі сфери філософського знання. Зокрема, в теорії пізнання дедалі більшого впливу набувало уявлення, що «всі так звані істини — це не більше, ніж економія наших розумових сил у боротьбі з тим вічно непізнаваним інкогніто, яке іменують об’єктивним світом» [Спекторський, 1914: л. 9]. Є.В. Спекторський пов’язує проблеми сучасної гносеології з руйнуванням попередньої наукової картини світу і формуванням нової — зміною уявлень про простір і час у природознавстві, відмовою від універсальності евклідової геометрії, виявленням гіпотетичного і навіть фіктивного характеру цілої низки аксіом, що становили фундамент наукового пізнання, наданням переваги категорії можливості над категоріями дійсності й необхідності. Водночас, констатує він, сучасна філософія отримала у спадок багато інших питань, які потребують осмислення, хоча їх досліджують також у психології чи біології — зв’язок між душевним та тілесним, таємниця походження життя та мислення. Етика, естетика, філософія права перебувають у процесі становлення, дві останні — лише на самому його початку. Якщо всі попередні питання, за словами Є.В. Спекторського, стосуються кабінетної, шкільної, професійної філософії, то криза європейської культури, викликана світовою війною, перетворює на філософа кожну вдумливу людину [Спекторський, 1914: л. 15–16]. Війна, в перші ж місяці якої Німеччина перетворила Бельгію з однієї з найкомфортніших країн на руїну, на думку доповідача, показала невідповідність між декларованим і реальним станом європейської культури: «Що сталося з філософією культури та культурних цінностей, проповідь

яких так наполегливо доносились останнім часом з Німеччини? Де та абсолютна цінність людської особистості як особистості моральної, що незалежно від наявних чеснот тих чи тих емпіричних індивідів ніколи не має бути засобом для будь-кого?» [Спекторский, 1914: л. 19]. Таким чином, Є.В. Спекторський знаходить додатковий аргумент для визначальності етичного в суспільному житті, а отже — і в суспільних науках. При цьому він наголошує на необхідності розуміння морального як належного та об'єктивно обов'язкового, а не як практичної доцільності (як у Джеймса), нестримної волі до життя (як у Шопенгауера) чи волі до влади (як у Ніцше). На його думку, останній перебіг подій спростовує застарілість пошуку об'єктивних етичних імперативів та абсолютних моральних цінностей і водночас змушує переглянути беззаперечність і конструктивність еволюційної моралі, що декларує мінливість і гнучкість критеріїв добра та зла, відмову від проблеми добра як способу її розв'язання, а також кінець філософських пошуків там, де їх ще й не починають [Спекторский, 1914: л. 22]. І останній смисловий наголос доповіді Є.В. Спекторського пов'язаний з метафізикою, до якої він свого часу ставився з певним упередженням¹². Підкреслюючи моральний, а не механістичний характер суспільного життя, де об'єктивні чинники завжди коригуються чинником особистості, її ціннісних установок, під впливом трагічних воєнних подій Є.В. Спекторський доходить висновку про неминучість питань метафізики: яким є сенс подій, що відбуваються, чи буде підсумок війни «простим результатом співвідношення кількості багнетів, гармат і шабель, арифметики сил і механіки їхнього зіткнення, чи він матиме й вище моральне значення, свою теодицею?» [Спекторский, 1914: л. 23]¹³.

Отже, голова Київського Науково-філософського товариства у своїй вступній доповіді окреслив перед його учасниками цілий спектр філософських проблем, які потребували осмислення та розв'язання, запропонувавши Товариству широку програму дій. Способи її реалізації, які свідчать про масштабність планів КНФТ, зафіксовано в § 10 Статуту: «Для досягнення своєї мети Товариство... може: а) проводити збори, облаштовувати бібліотеку, читальню і видавати праці Товариства, книги, журнали тощо; б) організовувати лекції, систематичні курси, бути засновником учених інститу-

¹² Ось одне з найхарактерніших його висловлювань з цього приводу: «Наука не може надати особисте, психологічне, суб'єктивне задоволення, що супроводжують метафізичні ілюзії... Але натомість усвідомлення участі... у творенні істини та в реорганізації в ім'я її всього соціального та фізичного світу — ...тими засобами, які має наука і які їй доступні, тобто просвітництвом — може і повинне... компенсувати усілякі суб'єктивні емоції» [Спекторский, 10-е гг. XX ст.: л. 1].

¹³ У зв'язку з цим дозволимо собі не погодитися з тезою В.В. Зеньковського, яку він висловив у своїх спогадах про Є.В. Спекторського: «Його книга “Християнство і культура”... свідчить, що ... в ньому десь жило релігійне почуття. Але для стороннього погляду він завжди здавався байдужим до релігійної сфери» [Зеньковский, 1994: с. 54].

тів; в) скликати науково-філософські з'їзди, так само як і брати участь в таких» [Устав, 1914: с. 5], в § 13 передбачено також можливість створення секцій для розроблення окремих науково-філософських проблем.

Від самого початку діяльність Товариства проходила за складних історичних обставин: трохи більше ніж через місяць після його реєстрації розпочалася Перша світова війна, з осені 1915 року по осінь 1916 року Університет св. Володимира перебував у евакуації в Саратові, згодом — Лютнева революція 1917 року та громадянська війна з частою зміною влади (за цей час Київ близько 10 разів переходив із рук у руки), з початком яких, за словами Є.В. Спекторського, «академічне життя було вибито з колії» [Спекторский, 2000: с. 59]. Діяльність КНФТ неодноразово переривалася — так само як і у випадку з іншими товариствами¹⁴, проте у Києві це сталося значно раніше, і все ж знову поновлювалася за першої можливості. Особливості філософського життя цього періоду можна передати словами вже згаданого філософа Б.Яковенка: «Вся перша половина 1914 року була особливо наповнена безпосередніми ознаками філософського розквіту й найінтенсивнішої та плідної філософської роботи. Зима 1914–1915 років обіцяла принести із собою багато важливого, цінного та навіть, можливо, вирішального. Зрозуміло, всеєвропейська катастрофа, що розпочалася, одразу змінила такий стан речей, відволікла неминуче і сили, і інтереси російського суспільства у бік практичної боротьби. І чим далі затягувалася війна, вимагаючи дедалі більшого на собі зосередження, тим більше мізерніли й філософські починання та плани. Нарешті, революція за кілька місяців абсолютно дезорганізувала російське життя, і філософська творчість була вимушена впродовж усіх наступних років думати вже не стільки про нові діяння, скільки про те, щоб не зникнути з лиця землі руської» [Яковенко, 1925: с. 196].

На жаль, історична ситуація склалася так, що Київському Науково-філософському товариству не вдалося реалізувати задумане — стати вагомим осередком і каталізатором філософського життя в Україні, воно відбулося радше як проект, як певний маршрут, окреслений пунктирними лініями. Але й вони дають змогу виявити деякі тенденції в дискусіях, що відбувалися на його засіданнях, оцінити перспективи тих чи тих філософських досліджень. Головні теми, які обговорювали в КНФТ, стосувались етики (наприклад, В.В. Зеньковський «Смисл і корені аморалізму» — 23.11.1914), історії філософії (наприклад, С.І. Маслов «Світоспоглядання Кирила Транквіліона-Ставровецького, південно-російського письменника XVII сторіччя» — 18.04.1915), гносеології (наприклад, Л.І. Шестов «Самоочевидні істини» — 17.11.1918), філософських питань літературознавства (наприклад, А.Л. Бем «До з'ясування історико-літературних понять (мотив, сюжет, ідея, тема, зміст)» — 22.10 (5.11).1919).

¹⁴ Для петербурзьких і московських товариств перерва в діяльності датована 1918 роком [Яковенко, 1925: с. 197].

Одним з найцікавіших сюжетів в історії Товариства, на наш погляд, є історико-філософський, оскільки він розкриває перед нами деякі особливості становлення вітчизняної історії філософії як філософської науки. Ключем до розуміння відмінності існуючих на той час дослідницьких підходів, які були подані й на засіданнях КНФТ, є виступ В.В. Зеньковського на засіданні Історичного товариства ім. Нестора-Літописця в лютому 1916 року¹⁵. В ньому зафіксовано парадоксальну ситуацію, яка склалася на початок ХХ сторіччя, — фактично на той час історію російської філософії розробляли літературознавці та історики, які не мали необхідних філософських знань, а отже, створювали дещо поверхову та фрагментарну картину філософської думки. Цьому, а також певній упередженості до російської філософії сприяли й її особливості, серед яких доповідач виокремлює дві — широта й терпимість російської філософії до зарубіжних течій (за що їй дорікали еклектизмом), а також прагнення до такого синтезу, який навряд чи можливий (наприклад, намагання М. Михайловського поєднати «правду-істину» з «правдою-справедливістю», тобто теоретичне дослідження історії з практичною програмою її зміни) [В обществе Нестора-Летописца, 1916]. Для подолання упередженого ставлення до вітчизняної філософії В. Зеньковський пропонував відкрити в університетах кафедри російської філософії, що викликало жваву дискусію між прибічниками та противниками цієї ідеї. Обговорення історико-філософських сюжетів на засіданнях КНФТ зафіксували якраз ту ситуацію, коли, з одного боку, продовжували існувати дослідження вітчизняної філософії, здійснювані представниками інших наук (у випадку з КНФТ — філологом С.І. Масловим з його працею «Світоспоглядання Кирила Транквіліона-Ставровецького, південно-російського письменника XVII сторіччя» — 18.04.1915), а з іншого — з'явилися такі, що їх проводили професійні філософи¹⁶ (наприклад, В.В. Зеньковський «Про філософію П. Чаадаєва» — 6.11.1916).

Головною метою дослідження С.І. Масловим світобачення Кирила Транквіліона-Ставровецького є «виклад метафізичного та фізичного бачення, погляд на науку та знання, моральну філософію та есхатологічні уявлення» [Маслов, 1904–1907: с. 133]. Слово «виклад» є ключовим у цьому випадку. Історія ідей Кирила Транквіліона тут постає через детальне перехресне реферування його текстів — «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» та «Перло многоценное», з одночасною констатацією паралелей з літературними джерелами, на які спирався мислитель (крім біблійних текстів, це, наприк-

¹⁵ Нагадаємо, що на той час Київський університет перебував у евакуації в Саратові, де засідання КНФТ не проводили, оскільки значна частина його членів залишилася в Києві.

¹⁶ Цікаво, що перелік загальних праць з історії російської філософії такого типу (якщо виключити західноєвропейських авторів), який В.В. Зеньковський наводить у передмові до своєї фундаментальної праці «Історія російської філософії», бере початок у 1920-х роках [Зеньковский, 2001: с. 28–30].

лад, «Шестоднеє» Василя Великого, «Точний виклад православної віри» Йоанна Дамаскіна, «Толкова Палея» та ін.), з виявленням схожості та розбіжності між ними. Проте цей текстовий аналіз є недостатнім, з точки зору філософа, оскільки здебільшого залишається саме літературознавчим (наприклад, відмінність між греко-слов'янським та латино-польським, схоластичним періодами малоросійської літератури XVI–XVII сторіч розкривається через використання різних літературних джерел (візантійських чи латино-польських), а також особливості стилів викладу [Маслов, 1904–1907: с. 132]), майже повністю позбавленим філософських узагальнень, зокрема щодо тих культурних інновацій цього періоду, які відбулися в поглядах Кирила Транквіліона, а саме — трансформація православного світобачення під впливом католицизму. Водночас не слід відкидати того позитиву, який має такий підхід, — очевидність важливості скрупульозної роботи над текстами досліджуваного мислителя, виявлення контексту, в якому сформувалися його погляди, через аналіз паралельних смислів у цитованих чи згаданих ним авторів. Без цього існує ризик створити схему, а не живу історію філософської думки.

З іншим підходом до історико-філософського дослідження ми зустрічаємося в аналізі В.В. Зеньковським філософії П.Я. Чаадаєва (6.11.1916)¹⁷. Для дослідника історія російської філософії — це форма національної творчості [В обществе Нестора-Летописца, 1916], відтак одне з явищ національної культури, стрижнем якої він вважав православ'я. Саме це дає йому змогу не лише транслювати філософію П.Я. Чаадаєва як перелік певних ідей, зупинившись тим самим на відтворенні текстів мислителя, а й виокремити ту з них, яку вважав ключовою для розуміння історії та культури: «Чаадаєв глибоко перейнявся історико-філософськими ідеями християнства, глибоко відчув єдність світової історії та її головний релігійний смисл... Геніальність Чаадаєва у тому, що він перший у нас зрозумів єдність духовного життя Заходу, перший відчув католицький характер усєї західної культури, але його помилка в тому, що він не знав, не зрозумів Православ'я... Глибоко проник Чаадаєв у те, що історична значущість народності вимірюється її ставленням до Христової справи на землі» [Зеньковський, 2008: с. 43]¹⁸. Відтак, аналізуючи творчість П.Я. Чаадаєва, оригінальний внесок мислителя, В.В. Зеньковський як історик філософії водночас знаходить у його ідеї про релігійний (католицький) характер західної культури імпульс для особистих роздумів про релігійний (православний) зміст російської культури, тим самим не просто вивчаючи авторський текст, а вступаючи в

¹⁷ Хоча текст доповіді «Про філософію П. Чаадаєва» не зберігся, точку зору В. Зеньковського з цього питання знаходимо у статті «Росія та Православ'я», надрукованій саме в цей період у журналі «Християнская мысль» (1916, № 1, 2, 4).

¹⁸ Характерно, що загалом найсуттєвіше в оцінці філософії П. Чаадаєва В. Зеньковським не змінилося і в «Історії російської філософії» (1948–1950): «В теургічному сприйнятті й розумінні історії — вся своєрідність і особливість Чаадаєва» [Зеньковський, 2001: с. 159].

своєрідний діалог з ним, результатом якого стала поява нових нюансів у розумінні культури самим дослідником¹⁹.

Наприкінці 1919 року діяльність Київського Науково-філософського товариства не перервалася в черговий раз, а обірвалася назавжди, як у зв'язку з вимушеною еміграцією його «керівного ядра» — Є.В. Спекторського, В.В. Зеньковського, Г.В. Демченка, Г.І. Якубаніса, так і, найголовніше, через те, що з перемогою більшовиків у громадянській війні той тип філософування, до якого тяжіли учасники Товариства, став неможливим у відкритому науковому дискурсі. На жаль, Товариству, перш за все через несприятливі історичні умови, не вдалося реалізувати ту ґрунтовну програму філософських досліджень, яка була ним заявлена: Товариство не змогло організувати філософські з'їзди, заснувати наукові інститути, створити секції для розроблення окремих філософських проблем, видати «Праці КНФТ», філософські книги та журнали. Проте сама його поява означала прорив шаблону, усталеної думки, що філософія може розвиватися лише як академічна філософія, що її єдиним опертям є стіни кафедр університетів та духовних академій. Понад те, КНФТ підтвердило досвід тих філософських товариств, які виникли раніше, щодо важливості спілкування між філософами та представниками інших наук як для самої філософії (оскільки через універсальність своєї природи вона завжди потребує широкого культурного контексту, виходу за межі власних смислів для кращого їх осягнення), так і для правничих, економічних, культурологічних, філологічних, природознавчих та інших наук (бо за відсутності осмислення та коригування своїх методологічних засад вони неминуче збільшуватимуть ризики хибності результатів пізнання). І, що найголовніше, своєю недовгою історією Київське Науково-філософське товариство ще раз засвідчило просту істину, відому ще з часів Сократа, Платона та Аристотеля: однією з найсуттєвіших умов існування філософії, одним із найважливіших імпульсів для її розвитку є живий, безпосередній діалог її носіїв.

ДЖЕРЕЛА

В обществе Нестора-Летописца // Саратовский вестник. — 18.02.1916. — № 39.

Виноградов Н. Краткий исторический очерк деятельности Московского Психологического Общества за 25 лет // Вопросы психологии и философии. — 1910. — Кн. 103. — С.249–262.

¹⁹ Зокрема, певне «відлуння» переосмислених ідей П. Чаадаєва відчутне в розмислах В. Зеньковського про згубність безпосередньої рецепції західної культури: «Вся трагедія російського духовного розвитку за останні два сторіччя, звичайно, не в тому, що ми навчалися у Заходу... а в тому, що цим одним вичерпувалося наше духовне життя... що ми не розгледіли католицького сенсу західної культури і, засвоюючи її, не перероблювали її в дусі Православ'я», про культурну ідентичність та самотність: «В творчому засвоєнні та розкритті смислу його (православ'я. — *Н.Ф.*) — запорука нашої справжньої самотності» [Зеньковский, 2008: с. 61–62].

- Гене́за* філософських студій у Київському університеті : Монографія / Л.В. Губерський, А.Є. Конверський, І.В. Бичко, І.В. Огородник та ін. — К., 2009. — 476 с.
- Именной Высочайший указ, данный Сенату (Собрание Указов 1906 г. Марта 7, отд. I, ст. 308). О временных правилах об Обществах и Союзах [27479. — Марта 4.] // Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 3-е. — 1906. — Отд. 1-е. — Т.26. — СПб., 1909. — С.201 — 207.*
- Зеньковский В.* История русской философии. — М.: Академический Проект, Раритет, 2001. — 880 с.
- Зеньковский В., прот.* Мои встречи с выдающимися людьми. Часть I. Киев // Записки Русской Академической Группы в США. Т. XXVI. — Нью-Йорк, 1994. — С.3 — 61.
- Зеньковский В.В.* Россия и Православие // Зеньковский В.В. Собрание сочинений. Т. 2: О православии и религиозной культуре : Статьи и очерки (1916 — 1957) / Сост., подгот. текста и примеч. О.Т.Ермишина. — М.: Русский путь, 2008. — 528 с.
- Киевские* высшие женские курсы. Протокол заседания Правления. 17 ноября 1914 г. — 10 ноября 1915 г. // Госархив г.Киева. — Ф.244. — Оп.1. — Ч.1. — № 47. — Л.92.
- Киевское* научно-философское общество — Маслову Сергею Ивановичу. 21 октября 1914 г. // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины. — Ф. 33. — № 3235. — Л. 1–2.
- Ловицкий Г.* Лев Шестов по моим воспоминаниям. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vehi.net/shestov/lovsky.html> (s.a.).
- Маслов С.И.* Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии. 1904–1907 гг. // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины. — Ф.33. — № 84. — 240 л.
- Мозгова Н.* Київська духовна академія 1819–1920: Філософський спадок. — К.: Книга, 2004. — 320 с.
- О разрешении* экстраординарным профессорам Н. Маккавейскому и П.Кудрявцеву участвовать в качестве действительных членов в Киевском Научно-философском обществе (27 октября — 3 ноября 1914 г.) // ЦГАИУК. — Ф.711. — Оп.3. — Ед. хр. № 3671. — 11 л.
- О регистрации* устава под названием «Киевское Научно-философское общество». Устав общества (14 июня — 9 декабря 1914 г. // Государственный архив Киевской области. — Ф.10. — Оп.1. — № 662. — Л. 1 — 9.
- О русской философии* // Бюллетени литературы и жизни. — 1915. — № 13 — 14. — С.766 — 773.
- Открытие* научно-философского общества // Последние новости. — 1914. — 27 октября. — № 2678.
- Отчёт* о занятиях за 1910 г. профессорского стипендиата при кафедре философии Василия Васильевича Зеньковского // Государственный архив г. Киева. — Ф. 16. — Оп. 465. — № 3389. — Л. 6–13.
- Петербургское* Религиозно-философское общество (1907–1917). Публ. Е.В. Бронниковой // Вопросы философии. — 1993. — № 6. — С.119 — 158.
- Соболев А.В.* К истории Религиозно-философского общества памяти Вл. Соловьева // Историко-философский ежегодник'92. — М.: Наука, 1994. — С. 102– 114.
- Спекторский Е.В.* Вступительное слово к лекциям и занятиям семинара по философии (10-е гг. XX ст.) // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины. — Ф. 43. — № 15. — 7 л.
- Спекторский Е.В.* Речь при открытии научно-философского общества 23 ноября 1914 г. // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины. — Ф. I. — № 44868. — 25 л.
- Спекторский Е.В.* Столетие Киевского университета св. Владимира // Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–

1920. Матеріали, документи, спогади : У 3-х кн. — К.: Прайм, 2000. — Кн.1. — С.22 — 70.
- Ткачук М.Л.* Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. — К.: Український Центр духовної культури, 1997. — 184 с.
- Украинская книга* 1917 — 1919 гг. в фондах БАН: украинские издания 1917 — 1919 гг. в Славянском фонде Библиотеки Российской академии наук. — СПб.: БАН, 2011. — 68 с.
- Устав* Киевского Научно-философского общества. — К.: Типография Р.К. Лубковского, 1914. — 13 с.
- Устав* Киевского Религиозно-философского общества — К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1908. — 16 с.
- Филиппенко Н.* Киевское Религиозно-философское общество (1908 — 1919). Очерк истории. — К.: ПАРАПАН, 2009. — 140 с.
- Шурляков С.* До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7–8. — С. 147–186.
- Яковенко Б.* Десять лет русской философии (1914–1924) // Логос. — 1925. — Кн. 1. — С. 195–206.

Наталія Філіпенко — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — історія філософії в Україні.
